

Plodnost a preferenční teorie v České republice – nové metodologické a empirické poznatky*

Beatrice Chromková Manea a Ladislav Rabušic**
Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita v Brně

Fertility and Preference Theory in the Czech Republic - New Methodological and Empirical Evidence

Abstract: *The present article introduces a new operationalization of preference theory in the Czech Republic; and tests if fertility differs in terms of life-style preferences using data from a survey of men and women in post-reproductive period (aged 40 +) of the life cycle. This study has three main parts. First, it introduces and discusses a new operationalization of life-style preferences that can be applied for both men and women. Secondly, this paper presents the distribution of life-style preferences among males and females in the Czech population. In the final part, the authors test whether this new typology is a good predictor of Czech fertility levels, and highlight the differences in fertility between men and women by lifestyle preferences.*

Key words: *male fertility, female fertility, life-style preferences, operationalization*

*Data a výzkum - SDA Info 2014, Vol. 8, No. 1: 41-62.
<http://dx.doi.org/10.13060/23362391.2014.8.1.113>
(c) Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha 2014.*

V určitých fázích životního cyklu jsou lidé vystaveni rozhodování, jak sladit dvě důležité oblasti života – placenou práci a rodinu. V současných moderních společnostech by se mohlo zdát, že placená práce a rodina vytvářejí dva natolik odlišné a náročné světy, že vzájemně je propojit je obtížné, neboť to jsou světy, které si navzájem konkurují. Pro mnohé – a často jsou to ženy – tak vzniká

* Tento výzkum byl financován Grantovou agenturou České republiky GAČR jako projekt č. GAP404/11/0329 „Reprodukční chování mužů“. Děkujeme dvěma anonymním recenzentům za upozornění na nedostatky a za velmi cenné návrhy na doplnění textu.

** Veškerou korespondenci pošlete na e-mailovou adresu: manea@fss.muni.cz.

dilema, kterému světu dát přednost, který preferovat. Roli v řešení takového dilematu hrají jednak normy a stereotypy sociálního prostředí, v němž se lidé pohybují, ale také – samozřejmě – individuální hodnoty, přání a preference. Individuální řešení tohoto dilematu má ovšem dalekosáhlé společenské konsekvence – jedním z nich je povaha reprodukčního procesu a jeho výsledek, intenzita plodnosti.

Porozumět řešením výše naznačeného dilematu se pokusila britská socioložka Catherine Hakimová [viz Hakim 2000, 2003] prostřednictvím svého konceptu, který nazvala „preferenční teorií“ (*preference theory*). Její preferenční teorie se zabývá především ženskou volbou mezi rodinou a zapojením na trhu práce. Hakimová tvrdí, že podle preferencí vyjadřujících míru účasti na trhu práce a míru zastávání povinností v rodině lze ženy rozdělit do tří „preferenčních“ kategorií: kategorií žen, které jsou „zaměřené na rodinu a domácnost“, dále na kategorii žen „zaměřených na práci“ a konečně na kategorii žen „adaptivních“, které se pohybují mezi těmito dvěma krajními typy. Pro tyto preference navrhla Hakimová sadu jednoduchých indikátorů, které se empiricky získávají v kvantitativním standardizovaném sociologickém výzkumu.¹ Typologie (preferenční teorie) byla testována v několika evropských zemích a empirická data ukazují, že distribuce těchto tří typů tvoří křivku normálního rozložení, kdy přibližně 20 % žen je zaměřeno na rodinu a domácnost, 60 % je adaptivních a 20 % je zaměřeno na práci [Hakim 2000: 6]. V České republice byla typologie ověřována v roce 2005 na reprezentativním vzorku českých žen ve věku 20 až 40 let a její rozložení bylo následující: 16 % bylo zaměřeno na rodinu, 71 % bylo adaptivních a 13 % žen bylo orientováno na práci [viz Rabušic a Chromková Manea 2007].

Preferenční teorie Hakimové byla poměrně široce kritizována především z důvodů přehnané snahy o univerzalistickou povahu a pro implicitní domněnky o ženách a jejich předpokládaných preferencích – viz například Crompton a Harris [1998], Charles a James [2003], McRae [2003]. Jsme si této kritiky vědomi a sdílíme ji (jak jsme např. vyjádřili jinde – viz Manea, Mrázová a Rabušic [2006]), současně ale považujeme její metodologický prvek za inspirativní, takže jsme se rozhodli jej dále rozpracovat. Činíme tak ve dvou rovinách: 1. rozšiřujeme její indikátory pro adekvátnější vytvoření ženské typologie; 2. vycházíme z existujících poznatků, že muži a ženy se liší ve svých preferencích ohledně rodiny, práce a kariéry [viz např. Hochschild, 1989] – už třeba jen proto, že v mnohých společnostech (a obzvláště mezi muži) přetrvává zažitý stereotyp o „muži jako živiteli rodiny“ – a navrhujeme sadu „preferenčních“ indikátorů k vytvoření mužské typologie.

Cílem tohoto článku je tedy (1) představit náš návrh na konstrukci nové typologie preferencí mužů a žen v oblasti práce a rodiny; (2) na základě nových

¹ Hakimová sice ve svých pojednáních načrtla i způsob, jak sledovat mužské preference, avšak tato operacionalizace nebyla zdařilá, a tudíž nebyla v empirickém výzkumu použitelná.

empirických dat popsat, jak jsou tyto preference rozloženy v české populaci 40–55 a (3) zjistit, zdali námi vytvořená nová preferenční typologie statisticky asociuje s intenzitou plodnosti.

Data

V tomto článku používáme kvantitativní data z obsáhlejšího projektu nazvaného *Reprodukční chování mužů (RChM)*.² Sběr dat se uskutečnil v listopadu a v prosinci 2011. Výsledný vzorek tvořilo 2 500 respondentů, z toho 800 mužů ve věku 40–55 let a 800 žen – jejich manželek/partnelek – a dále 900 mužů a žen ve věku 40 až 55 let³. Výzkum byl uskutečněn profesionální agenturou za pomoci rozhovorů „tváří v tvář“. Jelikož dlouhodobý trend specifické plodnosti podle věku v České republice ukazuje, že ve věku 40 až 55 let se rodí již jen minimum dětí, je možné o našich respondentech hovořit jako o respondentech s ukončenou plodností.

Naše analýza je tedy založena na celkovém výběrovém souboru čítajícím 2500 respondentů.⁴ Co se týče reprezentativnosti šetření, pak data *RChM* jsou reprezentativní pro českou mužskou populaci ve věku 40 až 55 let. Data jsou ale lehce vychýlena směrem k mužům žijícím v partnerském vztahu (ať v koha-bitaci, nebo v manželství), ale to je dáno původním cílem studovat dynamiku a reprodukční chování ze zpětné perspektivy (aby byla zachycena celá historie plodnosti jedince).

Metodologie a operacionalizace preferenční teorie – nová schémata

Pro přiblížení kontextu naší analýzy musíme nejprve představit hlavní otázky a indikátory použité při vytváření typologie preferencí životního stylu. Klasifikace žen Hakimové do tří skupin – ženy zaměřené na rodinu, ženy zaměřené na kariéru a ženy adaptivní – vycházela ze tří otázek dotazovaných při britském šetření⁵ v roce 1999⁶. Hakimová používá otázku na ideální model rodiny a označuje jako ženy „orientované na rodinu a domácnost“ ty, jež preferují

2 Tento projekt je založen na kvantitativním sociologickém výzkumu, jehož cílem bylo sledovat reprodukční a partnerské biografie mužů ve věkové skupině 40–55 let. V České republice představuje svým způsobem zatím jedinečnou příležitost, jak podrobně prozkoumat reprodukční preference a upřednostňovaný životní styl jednotlivců v komparativní genderové perspektivě, neboť respondenty byli jak muži, tak ženy. Umožňuje nám také studovat dynamiku párů a testovat konfliktní preference uvnitř párů.

3 Naší hlavní výzkumnou jednotkou byl muž ve věku 40 až 55 let a jeho partnerka/manželka. Pokud tazatelé našli při náhodném výběru pouze muže nebo ženu v tomto věku, zahrnuli je do výzkumu.

4 Celkový vzorek = 1600 + 900 = 2500 respondentů.

5 Při britském šetření byly otázky zahrnuty do omnibusového šetření Národního statistického úřadu (Office for National Statistics).

6 Stejně otázky byly použity také ve španělském výzkumu veřejného mínění v roce 1999.

v manželství a rodině tradiční dělení rolí, kdy muži přísluší role živitele rodiny⁷. Kategorie žen „orientovaných na kariéru“ je tvořena kombinací dvou otázek: první z nich měří pracovní angažovanost⁸ a druhá zjišťuje, na kom především leží zodpovědnost za zabezpečení příjmu v rodině⁹. Kategorie „adaptivní“ je reziduální a jsou do ní zařazeny ženy, které nespádají ani do jedné z předchozích dvou¹⁰.

Tuto metodologii jsme v roce 2005 přenesli do českého kontextu, typologii Hakimové jsme testovali na vzorku žen ve věku 20 až 40 let a sledovali rozdělení do tří kategorií a možný vliv na jejich plodnost [viz Rabušic a Chromková Manea 2007]. Jelikož, jak jsme již uvedli výše, jsme nebyli se způsobem tvorby typologie spokojeni, v šetření *RChM* v roce 2011 jsme se rozhodli, že zčásti použijeme původní otázky, ale přidáme nové, jež by nám umožnily vytvořit typologii adekvátnějším způsobem.

Pro rozdělení respondentů do skupin podle preferovaného životního stylu a pro vytvoření typologie jsme použili – podobně jako Hakimová – dvě hlavní otázky. Jednak otázku týkající se angažovanosti v práci/rodině, jež dělí zkoumané osoby na ty, které (a) dávají přednost práci, (b) které dávají přednost rodině a (c) na ty, které upřednostňují sladění práce a rodiny.¹¹ Námí formulovaná otázka, domníváme se, lépe reprezentuje a měří pracovní a rodinnou angažovanost než původní otázka Hakimové, neboť ta (týká se zodpovědnosti za zajištění příjmů v rodině) neříká nic o pracovní a rodinné angažovanosti, pouze ukazuje na toho, kdo má zajišťovat finanční prostředky.

7 Přesná formulace otázky byla následující: „V poslední době se hodně diskutuje o změně tradičních rolí muže a ženy v rámci rodiny. Nabízíme Vám tři modely rodiny. Který z nich nejlépe odpovídá Vaší představě o ideální rodině?“

- a) Rodina, kde oba partneři mají stejně náročné zaměstnání a péči o děti a domácnost si mezi sebou dělí rovným dílem.
- b) Rodina, kde má žena méně náročné zaměstnání než její manžel a kde větší část odpovědnosti za péči o děti a domácnost připadá ženě.
- c) Rodina, kde je pouze manžel zaměstnaný a žena se stará o děti a domácnost.
- d) Žádný z uvedených modelů. [Hakim 2003: 37].

8 Přesná formulace zní: „Kdybyste měla dostatečný příjem do rodinného rozpočtu, aniž byste Vy sama pracovala, chtěla byste i tak chodit do placeného zaměstnání?“ [Hakim 2003: 37].

9 Otázka byla formulována takto: „Kdo by měl být především odpovědný za zabezpečení příjmu rodiny: spíše muž, spíše žena, oba dva partneři, nebo někdo jiný?“ [Hakim 2003: 37].

10 Tato kategorie je dle našeho názoru příliš širokou sběrnou kategorií, která shrnuje jak adaptivní, tak nekonzistentní respondenty. Z tohoto důvodu jsme my v našem pozdějším výzkumu, o němž zde referujeme, tuto kategorii upravili a vytvořili jsme další skupinu, a to „nekonzistentních“, to jest osob, které nemají na vztah k práci a k rodině jednoznačný názor a v některých postojích si dokonce protirečí.

11 Otázka zněla: „Existují různé možnosti, jak si lidé organizují svůj život z hlediska založení rodiny s dětmi, zaměstnání, pracovního postupu a zájmů. Uveďte si čtyři příklady. Který z nich je Vám z vašeho hlediska nejbližší?“

Tabulka 1. Angažovanost v práci/rodině dle pohlaví (sloupcová procenta)

Preference	Muži	Ženy
(a) Mé zaměstnání je pro můj život tak důležité, že tomu musím podřídit jak rodinu, tak také své koníčky	18,6 %	9,0 %
(b) Pro mě je nejdůležitější mít rodinu a děti, tomu podřizuji jak své zaměstnání, tak své koníčky a zájmy	29,4 %	53,7 %
(c) Pro mě je důležitá jak rodina, tak zaměstnání, proto se obojí snažím skloubit dohromady	44,5 %	35,1 %
(d) Pro mě jsou nejdůležitější mé zájmy a koníčky. Tomu dávám přednost před rodinou i zaměstnáním	7,6 %	2,1 %

Zdroj: Vlastní výpočty z dat RChM 2011.

Druhá otázka, s jejíž pomocí jsme vytvářeli typologii preferencí životního stylu, využívala modely ideální rodiny.

Z odpovědi na první otázku jsme ty respondenty, kteří zvolili odpověď „*Mé zaměstnání je pro můj život tak důležité, že tomu musím podřídit jak rodinu, tak také své koníčky.*“ kódovali jako osoby **upřednostňující práci** před všemi ostatními aktivitami. Jako osoby **upřednostňující rodinu** jsme kódovali ty respondenty, kteří v této otázce zvolili odpověď „*Pro mě je nejdůležitější mít rodinu a děti, tomu podřizuji jak své zaměstnání, tak své koníčky a zájmy.*“ Jako respondenty **ambivalentní** jsme určili ty, kteří se ztotožnili s odpovědí „*Pro mě je důležitá jak rodina, tak zaměstnání, proto se obojí snažím skloubit dohromady*“. Respondentům ale byla nabídnuta ještě čtvrtá možnost odpovědi: „*Pro mě jsou nejdůležitější mé zájmy a koníčky. Tomu dávám přednost před rodinou i zaměstnáním.*“ Respondenty s touto odpovědí jsme přiřadili k typu upřednostňující práci z důvodů preference „nerodinného“ životního stylu.

Tabulka 1 ukazuje rozložení těchto kategorií (podle pohlaví) na otázku ohledně angažovanosti v práci/rodině. Vidíme v ní jednak, že muži a ženy se ve svých angažmá (přesněji řečeno ve svých *odpovědích* na angažmá) v práci či rodině dosti odlišují, a dále to, že zatímco „váha“ jednotlivých angažmá měřená procentuálními podíly odpovědí má u žen očekávané pořadí, u mužů tomu tak není. U žen je totiž nejčastěji volenou odpovědí ta, která indikuje upřednostňování rodiny nad ostatní dimenze životního stylu (v tabulce 1 je to odpověď b). Tuto variantu zvolilo plných 54 % respondentek (ale jen 29 % mužů, rozdíl je zde vysoce statisticky významný). Na druhém místě pak byla volena odpověď indikující snahu skloubit práci a rodinu – takto odpovědělo 35 % žen (mužů však bylo 45 %). Pro ne-rodinný životní styl, to jest pro upřednostňování práce nebo zájmů a koníčků, se vyslovilo celkem 11 % žen (9 + 2 %).

U mužů – navzdory našemu očekávání – neprevládá upřednostňování práce nad všechno ostatní, neboť mužů s tímto postojem k práci (viz odpověď (a) v tabulce 1) bylo jen 19 %. To je zajímavé zjištění, jelikož jsme předpokládali,

že u mužů ve věku 40–55 let (což jsou naši respondenti), tedy mužů v post-reprodukčním věku, bude převažovat angažovanost v zaměstnání, neboť jsou v situaci, kdy mají již adolescentní nebo dospělé děti, které nevyžadují tak intenzivní péči.¹² Nejčastěji volenou odpovědí (45 % mužů) byla ovšem ta, která indikuje snahu skloubit práci a rodinu, druhou nejčastější pak odpověď indikující upřednostňování rodiny (29 %). Pro ne-rodinné prvky životního stylu se celkem vyslovilo 26 % mužů, což je – nyní již podle očekávání – podstatně více než žen (11 %).

Výsledky našeho výzkumu také ukazují, že existují rozdíly v angažovanosti mužů a žen v závislosti na jejich rodinném stavu (viz tabulku 2a). Markantní je to především u svobodných mužů,¹³ kteří ve svých odpovědích sdělovali, že pro ně jsou nejdůležitější jejich zájmy a koníčky (44 %) a jejich zaměstnání (34 %). Jejich ne-rodinné orientace jsou tedy zřejmé, ale otázkou je, co je zde příčina a co následek: jsou tito respondenti svobodní proto, že ve svém životním stylu vyznávají ne-rodinné aktivity, anebo – jelikož nenašli vhodnou partnerku – jsou tyto aktivity nutně alternativou, které jejich život ozřejmují? Podobně relativně vysoký podíl preferencí pro zaměstnání (na úkor rodiny) nacházíme také u rozvedených mužů. I zde platí výše zmíněná otázka: jsou tito muži rozvedeni proto, že preferují zaměstnání oproti rodině, nebo je jejich preference zaměstnání namísto rodiny výrazem jejich neúspěšného manželského a rodinného života?

U svobodných žen¹⁴ tento vzorec nenacházíme, byť podíl těch, které v odpovědích vyznávaly ne-rodinné aktivity, není zcela zanedbatelný (19 + 12 %, tedy téměř jedna třetina). A neplatí ani u rozvedených žen, neboť podíl rodinně orientovaných odpovědí dosahuje 83 % (41 + 42 %) – u mužů to je méně, 62 % (15 + 47 %).

Velké rozdíly v těchto odpovědích existují mezi muži a ženami také v závislosti na počtu dětí (viz tabulku 2b). Pro bezdětné muže, jak se dalo předpokládat, jsou nejdůležitější zaměstnání a zájmy na úkor rodiny, u bezdětných žen tento vzorec nenacházíme. Pro ženy s dětmi (především se dvěma a třemi a více) je zase nejdůležitější rodina, kterou upřednostňují nad své zaměstnání nebo koníčky. Muži s dětmi (obzvláště muži s jedním dítětem) tak jednoznačně pro-rodinně orientováni nejsou.

Pro upřednostňování práce nebo rodiny je důležitý, jak ukazuje tabulka 2c, také pracovní status našich respondentů a respondentek. Nepracující ženy jasně upřednostňují rodinu (73 %), rodinu ovšem považují za nejdůležitější také pracující ženy (51 %). U nepracujících mužů jasně převládá orientace na zájmy (34 %), a když k tomu přičteme ještě podíl těch mužů, kteří za nejdůležitější považují své zaměstnání (18 %), vycházejí nepracující muži jako orientovaní spíše

12 Náš předpoklad vycházel jak z hypotézy Hakimové, tak i z našich vlastních výzkumných zkušeností.

13 Těch bylo v souboru 16 % (199 respondentů).

14 Těch bylo v souboru celkem 203, to jest 16 %.

Tabulka 2a. Angažovanost v práci/rodině dle rodinného stavu a pohlaví (řádková procenta)

		Preference			
		Mé zaměstnání je pro měj život tak důležité, že tomu musím podřídit jak rodinu, tak své koníčky	Pro mě je nejdůležitější mít rodinu a děti, tomu podřizuji jak své zaměstnání, tak své koníčky a zájmy	Pro mě je důležitá jak rodina, tak zaměstnání, proto se obojí snažím skloubit dohromady	Pro mě jsou nejdůležitější mé zájmy a koníčky. Tomu dávám přednost před rodinou i zaměstnáním
Ženatý/vdaná	Muži	15,4	34,3	47,9	2,4
	Ženy	6,7	58,6	33,6	1,1
Vdovec/vdova	Muži	11,1	22,2	55,6	11,1
	Ženy	9,7	35,5	48,4	6,5
Rozvedený(á)	Muži	26,5	15,2	47,0	11,3
	Ženy	15,1	40,5	42,0	2,4
Svobodný(á)	Muži	33,7	9,2	13,3	43,9
	Ženy	19,4	40,3	28,4	11,9

Zdroj: Vlastní výpočty z dat RChM 2011.

Tabulka 2b. Angažovanost v práci/rodině dle počtu dětí a pohlaví (řádková procenta)

		Preference			
		Mé zaměstnání je pro můj život tak důležité, že tomu musím podřídit jak rodinu, tak své koníčky	Pro mě je nejdůležitější mít rodinu a děti, tomu podřizuji jak své zaměstnání, tak své koníčky a zájmy	Pro mě je důležitá jak rodina, tak zaměstnání, proto se oboji snažím skloubit dohromady	Pro mě jsou nejdůležitější mé zájmy a koníčky. Tomu dávám přednost před rodinou i zaměstnáním
Žádné děti	Muži	30,7	7,1	22,8	39,4
	Ženy	25,0	18,8	40,0	16,3
Jedno dítě	Muži	26,4	27,5	38,2	7,9
	Ženy	13,9	49,5	35,6	1,0
Dvě děti	Muži	15,2	32,8	49,2	2,7
	Ženy	6,3	54,5	37,9	1,3
Tři a více dětí	Muži	13,8	35,0	49,8	1,5
	Ženy	6,4	68,3	24,8	0,5

Zdroj: Vlastní výpočty z dat RChM 2011.

Tabulka 2c. Angažovanost v práci/rodině dle pracovního statusu a pohlaví (řádková %)

		Preference			
		Mé zaměstnání je pro můj život tak důležité, že tomu musím podřídit jak rodinu, tak své koničky	Pro mě je nejdůležitější mít rodinu a děti, tomu podřizují jak své zaměstnání, tak své koničky a zájmy	Pro mě je důležitá jak rodina, tak zaměstnání, proto se obojí snažím skloubit dohromady	Pro mě jsou nejdůležitější mé zájmy a koničky. Tomu dávám přednost před rodinou i zaměstnáním
Pracující	Muži	18,1	31,4	6,6	43,9
	Ženy	9,7	51,4	2,2	36,7
OSVČ¹	Muži	22,3	18,2	6,1	53,4
	Ženy	13,7	31,4	0,0	54,9
Nepracující²	Muži	18,0	23,0	24,6	34,4
	Ženy	3,7	73,0	2,5	20,9

Zdroj: Vlastní výpočty z dat RChM 2011.

Poznámky: 1 - V datovém souboru máme 13,1 % OSVČ – mužů a 4,5 % OSVČ – žen.

2 - Mezi nepracujícími je více žen (14,8 %) než mužů (6,7 %).

ne-rodinně. Podobný vzorec preferencí nacházíme také u pracujících mužů: zájmy jsou velmi důležité pro 44 %, rodina je velmi důležitá pro 31 % a zaměstnání pro 18 % – tedy také spíše ne-rodinná než rodinná orientace.

Jak jsme již uvedli výše, pro vytvoření typologie v rámci „preferenční teorie“ jsou potřebné dvě otázky. První otázka se týká angažovanosti v práci/rodině (tu jsme právě v předchozích oddílech na deskriptivních výsledcích předvedli), druhá otázka využívá modely ideální rodiny. Vzhledem k naší předchozí výzkumné zkušenosti s preferenční teorií jsme se rozhodli tuto otázku rozšířit oproti tomu, jaké ideální modely rodiny používá Hakimová. Ta totiž pracuje pouze se třemi modely (což se nám zdálo typologicky poněkud úzké), zatímco naše operacionalizace dospěla k modelům šesti – domníváme se, že tím lze lépe pokrýt rozmanitost možných rodinných preferencí mužů a žen. Tyto modely nabízejí škálu od nejběžnějšího tradičního modelu, v němž muž vydělává peníze a žena se stará o rodinu – viz model 4 níže, až k rovnostářským a neotradičním modelům (model 1, respektive 2 či 6, jež jsou adaptací tradičního modelu). Tato skupina modelů rodin se odlišuje v tom, jakou roli hraje žena v domácnosti a jak je napojena na trh práce. Příslušné dotazování znělo v dotazníku takto¹⁵:

V poslední době se hodně diskutuje o změně tradičních rolí muže a ženy v rámci rodiny. Nabízíme Vám šest modelů rodiny. Který z nich nejlépe odpovídá Vaší představě o ideálním uspořádání rodiny?

- I. Rodina, kde oba partneři mají stejně náročné zaměstnání a péči o děti a domácnost si mezi sebou dělí rovným dílem **(stejný model jako v typologii Hakimové)**.*
- II. Rodina, kde má žena méně náročné zaměstnání než její manžel/partner a kde větší část odpovědnosti za péči o děti a domácnost připadá ženě **(stejný model jako v typologii Hakimové)**.*
- III. Rodina, kde má žena náročnější zaměstnání než její manžel/partner a kde větší část odpovědnosti za péči o děti a domácnost připadá ženě **(námi přidáný model)**.*
- IV. Rodina, kde je pouze muž zaměstnaný a žena se stará o děti a domácnost **(stejný model jako v typologii Hakimové)**.*
- V. Rodina, kde oba partneři mají stejně náročné zaměstnání a kde větší část odpovědnosti za péči o děti a domácnost připadá ženě **(námi přidáný model)**.*

15 Jsme si vědomi jisté problematickosti této otázky (a zde děkujeme recenzentům za připomínku). Existuje samozřejmě mnohem širší řada rodinných modelů, v nichž jsou role mužů a žen rozděleny dle podílu angažovanosti v práci, v péči o děti a o domácnost. Důvody, proč jsme se rozhodli právě pro tyto, jsou dva: jednak již byly vyzkoušeny v jednom z našich předchozích výzkumů (v roce 2005), jednak použití širokého spektra modelů by vedlo k jejich slabému empirickému zastoupení a my bychom je při analýze museli stejně slučovat do větších celků.

Tabulka 3. Preferovaný model ideální rodiny – rozložení odpovědí podle pohlaví

Modely rodiny	Muži	Ženy
I) Rodina, kde oba partneři mají stejně náročné zaměstnání a péči o děti a domácnost si mezi sebou dělí rovným dílem – rovnostářský model	30,6 %	39,5 %
II) Rodina, kde má žena méně náročné zaměstnání než její manžel/partner a kde větší část odpovědnosti za péči o děti a domácnost připadá ženě – neotradiční model	44,5 %	36,9 %
III) Rodina, kde má žena náročnější zaměstnání než její manžel/partner a kde větší část odpovědnosti za péči o děti a domácnost připadá ženě – moderní v pracovní sféře, tradiční v rodině	2,9 %	2,3 %
IV) Rodina, kde je pouze muž zaměstnaný a žena se stará o děti a domácnost – tradiční	10,4 %	11,5 %
V) Rodina, kde oba partneři mají stejně náročné zaměstnání a kde větší část odpovědnosti za péči o děti a domácnost připadá ženě – rovnostářský v pracovní sféře, tradiční v rodině	9,0 %	5,9 %
VI) Rodina, kde je pouze muž zaměstnaný a péči o děti a domácnost si mezi sebou dělí rovným dílem – tradiční v pracovní sféře, rovnostářský v rodině	2,6 %	3,9 %

Zdroj: Vlastní výpočty z dat RChM 2011.

VI. Rodina, kde je pouze muž zaměstnaný a péči o děti a domácnost si mezi sebou dělí rovným dílem (námi přidáný model).

- *Žádný z uvedených modelů*

Rozložení odpovědí na tuto otázku uvádí tabulka 3. Je z ní zřejmé, že i v této dimenzi, stejně jako v té předchozí, se preference ideálního modelu rodiny u mužů a žen dosti odlišují. Pro ženy je dle jejich odpovědí typické, že dávají přednost *rovnostářskému* modelu (viz model I), kde oba partneři mají stejně náročné zaměstnání a dělí se rovným dílem o domácí práce a péči o děti (takto se vyslovilo 40 % žen). Pro muže se jedná až o druhý preferovaný model (vybraný 30 % mužských respondentů), neboť na první místo muži stavějí *neotradiční* model rodiny, kdy žena sice pracuje, ale zastává méně náročné zaměstnání a přebírá větší díl zodpovědnosti za domácnost a péči o děti (tento model byl zvolen 45 % mužských respondentů). Pro ženy je tento typ rodiny na druhém místě (37 %). Tradiční model rodiny (model IV) je upřednostňován jak muži, tak ženami stejným dílem (muži 10 %, ženy 12 %), ale v relativně velmi malém podílu. Muži a ženy se příliš neliší ani v dalších modelech rodinného uspořádání z hlediska vztahu péče o domácnost a zaměstnání (viz modely III, V a VI).

Kombinací předchozích dvou otázek (otázky na angažovanost v rodině/práci a otázky na ideální model uspořádání rodiny) jsme vytvořili typologii

preferencí životního stylu, která je zobrazena v tabulce. 4. Tato nová typologie se liší od typologie Hakimové jak metodologicky, tak počtem kategorií, které rozlišují respondenty dle jejich preferencí pro práci a rodinu. Připomínáme, že Hakimová rozlišila jen tři kategorie preferencí (na rodinu, adaptivní a na práci) a zařadila respondenty, kteří neměli jednoznačné preference, do kategorie adaptivní.¹⁶ Typologie, kterou jsme vytvořili na základě našich dat z roku 2011, počítá se samostatnou kategorií lidí, kteří nemají jasné preference v oblasti rodiny a práce – nazvali jsme je „nekonzistentními“. Otázka zní, proč musíme zohlednit tuto kategorii v našich analýzách. Jak ukázala distribuce preferencí životního stylu dle věku, do kategorie nekonzistentních se v našem výzkumu častěji zařazovali mladší věkové skupiny (40–45 let), které ještě teoreticky nemusejí mít ukončenou reprodukční dobu (zvláště když se jednalo o muže s mladšími partnerkami), podléhají jinému hodnotovému systému a projevují váhavost ohledně budoucí životní dráhy. Lze předpokládat, že postupem času u některých z nich budou preference krystalizovat k jednoznačněji definovanému typu.

Rozdělení mužů a žen v České republice podle námi konstruované typologie, to jest do typu zaměřeného na práci, typu adaptivního, typu zaměřeného na rodinu a typu nekonzistentního, je zobrazeno v tabulce 5. Výsledky ukazují, že v jednotlivých typech existují mezi muži a ženami výrazné rozdíly. Podívejme se nejdříve na muže. Mezi muži je nejsilněji zastoupeným typem typ „adaptivních“ (39 % – viz první řádek tabulky 5), tedy takových, kteří tvrdí, že ve svém životním stylu se snaží skloubit jak práci, tak rodinu. Tento typ je ale v mužském podsouboru těsně následován typem zaměřeným na rodinu, tedy typem mužů, kteří ve svých životních postojích upřednostňují rodinu před prací, kariérou a svými koníčky – podle výpovědí sem spadá 35 % respondentů.

Typ zaměřený na práci a zaměstnání je, a to je poněkud překvapivý výsledek, de facto typem marginálním, neboť je zastoupen pouhými 10 % mužských respondentů. Podobné proporce nacházíme také v podsouboru zaměstnaných mužů, což je logické, neboť ve věkové skupině 40–55 let (takový byl věk našich zkoumaných respondentů) je většina mužů zaměstnaných (mimo zaměstnání bylo v našem souboru pouze 6,7 % mužů).

U ženatých mužů – ve srovnání se všemi muži – je typ zaměřený na rodinu a typ adaptivních zastoupen v poněkud vyšším podílu a navíc rovným dílem (42 a 41 %), přičemž podíl typu zaměřeného na práci je pouhých 6 %. Výrazně odlišná je ovšem kategorie kohabituujících mužů: ve srovnání s ostatními kategoriemi v tabulce jsou mnohem častěji zaměřeni na práci (19 %) a výrazně méně orientovaní na rodinu (20 %), podíl adaptivních je zde ale velmi podobný jako u mužů ženatých nebo mužů zaměstnaných (38 %). U této kategorie na-

16 To je i naše kritika – adaptivní skupina dle původní Hakimové typologie není homogenní, ale zahrnuje všechny respondenty, které nebylo možné jednoznačně zařadit buď do skupiny orientované na rodinu, nebo do skupiny orientované na práci – tím vznikla jakási „sběrná“ kategorie.

Tabulka 4. Typologické schéma preferencí životního stylu

Otázka „Rodinné modely“	Otázka „Angažovanost“		
	A. Angažovanost v práci	B. Adaptivní	C. Angažovanost v rodině
I) Rodina, kde oba partneři mají stejné náročné zaměstnání a péči o děti a domácnost si mezi sebou dělí rovným dílem	<i>Orientovaní na práci</i>	<i>Adaptivní</i>	<i>Adaptivní</i>
II) Rodina, kde má žena méně náročné zaměstnání než její manžel/partner a kde větší část odpovědnosti za péči o děti a domácnost připadá ženě	<i>Nekonzistentní</i>	<i>Adaptivní</i>	<i>Orientovaní na rodinu</i>
III) Rodina, kde má žena náročnější zaměstnání než její manžel/partner a kde větší část odpovědnosti za péči o děti a domácnost připadá ženě	<i>Orientovaní na práci</i>	<i>Adaptivní</i>	<i>Nekonzistentní</i>
IV) Rodina, kde je pouze muž zaměstnaný a žena se stará o děti a domácnost	<i>Nekonzistentní</i>	<i>Orientovaní na rodinu</i>	<i>Orientovaní na rodinu</i>
V) Rodina, kde oba partneři mají stejné náročné zaměstnání a kde větší část odpovědnosti za péči o děti a domácnost připadá ženě	<i>Orientovaní na práci</i>	<i>Adaptivní</i>	<i>Orientovaní na rodinu</i>
VI) Rodina, kde je pouze muž zaměstnaný a péči o děti a domácnost si mezi sebou dělí rovným dílem	<i>Nekonzistentní</i>	<i>Orientovaní na rodinu</i>	<i>Orientovaní na rodinu</i>

Zdroj: Vlastní výpočty z dat RChM 2011. Poznámka: Zájemcům zašleme na vyžádání syntax pro vytvoření typologie (v jazyce SPSS).

Tabulka 5. Rozložení preferenční typologie životního stylu u mužů a u žen v České republice (řádková procenta)

	Zaměření na práci	Adaptivní	Zaměření na rodinu	Nekonzistentní
Muži	9,7	39,1	35,1	16,0
Ženatí muži	6,4	41,6	40,6	11,3
Kohabituující muži	19,2	38,4	20,0	22,4
Zaměstnaní muži	9,4	38,7	36,7	15,1
Ženy	6,0	29,0	58,8	6,1
Vdané ženy	4,2	28,7	62,5	4,7
Kohabituující ženy	10,6	27,3	50,0	12,1
Zaměstnané ženy	6,5	30,5	56,7	6,4

Zdroj: Vlastní výpočty z dat RChM 2011.

chážíme poměrně vysoký podíl mužů spadajících do typu „nekonzistentních“, plných 22 % (mezi ženami, jak ukazuje tabulka 5, je také tento podíl vyšší než u ostatních kategorií). O důvodech, proč nejsou kohabituující respondenti konzistentní ve svých preferencích, můžeme pouze spekulovat: snad je to jisté vnitřní kolísání mezi „svobodou“ a manželstvím, vyplývající z chybějící legalizace jejich vztahu, které způsobuje, že jejich preference ještě nevykrytalizovaly¹⁷.

U žen, jak říkají údaje v tabulce 5, je podle našich očekávání nejsilnějším typem žena „zaměřená na rodinu“ (59 %), druhým nejčetnějším typem jsou ženy „adaptivní“ (29 %), typ „zaměřený na práci“ je pouze marginální (6 %). Tyto proporce jsou ještě zvýrazněny u vdaných žen, kdy je posílen „rodinný typ“ (63 %). I zaměstnané ženy jsou zaměřeny především na rodinu (57 %), nejsou však orientované na práci a zaměstnání (7 %). U kohabituujících žen je podíl typu orientovaného na rodinu nejnižší (50 %), naopak je mezi nimi, jak jsme již zmínili, vyšší podíl tzv. nekonzistentních.

V úvodu jsme uvedli, že jsme preferenční typologii Hakimové testovali již v roce 2005 na reprezentativním vzorku českých žen – tehdy jsme zkoumali věkovou skupinu 20- až 40letých (tedy žen s ještě neukončenou reprodukcí).¹⁸ Zjistili jsme, že přibližně 75 % žen spadlo ve svých pracovních a rodinných preferencích do typu adaptivních (nyní to bylo 29 %). Na rodinu bylo zaměřeno 16 %, nyní 59 %. A na práci bylo v roce 2005 zaměřeno 13 % žen, nyní to je 6 %. Výsledky jsou to tedy výrazně odlišné. Je jasné, že je není možné prvoplánově srovnávat, neboť předmětem zkoumání byly jednak odlišné věkové skupiny, jednak byla v roce 2011 uplatněna odlišná operacionalizace preferenční typologie. Nicméně fakt, že u mladších respondentek, které ještě byly ve věku reprodukce, jsme v roce 2005 našli výrazně menší podíly žen zaměřených na rodinu než u starších respondentek s ukončenou reprodukcí (to je v souboru z roku 2011), dále že u mladších respondentek bylo v roce 2005 výrazně vyšší zastoupení adaptivního typu (který své preference rozkládá mezi práci a rodinu) než u respondentek starších (v roce 2011) a konečně že mladší respondentky byly častěji zaměřeny na práci než respondentky starší, odpovídá podle našeho soudu generačnímu posunu a nástupu pozdně moderních hodnot (ve vnímání rodiny a práce), které stojí v pozadí druhé demografické tranzice. A lze to asi chápat také jako další signál, že mladší generace bude mít svou konečnou plodnost nižší než generace předcházející.

U distribuce typologií preferencí životního stylu nás také zajímalo, do jaké míry se muži a ženy odlišují ve svých preferencích z hlediska vzdělání, neboť to by mělo, podle našich předpokladů, hrát v českém prostředí u této kohor-

17 Data RChM mají retrospektivní charakter. Tato skutečnost může však vést k situaci, kde respondenti/respondentky přizpůsobují své odpovědi na základě získaných životních zkušeností. Proto jsme si vědomi, že generační posun není jedině vysvětlení rozdílů mezi různými generacemi.

18 Detailnější výsledky z roku 2005 viz Rabušic a Chromková Manea [2008].

Tabulka 6. Rozložení preferencí životního stylu u mužů a žen v České republice podle vzdělání (řádková procenta a znaménkové schéma)

	Zaměření na práci	Adaptivní	Zaměření na rodinu	Nekonzistentní
Muži				
Základní	8,0	20,0 (-)	48,0	24,0
Vyuč. a SŠ bez maturity	7,8	42,1	32,2	18,0
SŠ s maturitou	10,1	35,9	40,0 (++)	14,0
VŠ	14,3 (+)	43,5	27,3 (-)	14,9
Ženy				
Základní	0,0	16,3	79,1 (++)	4,7
Vyuč. a SŠ bez maturity	5,7	27,6	60,4	6,2
SŠ s maturitou	4,8	29,4	59,9	5,9
VŠ	14,5 (+++)	35,1	44,3 (- - -)	6,1

Zdroj: Vlastní výpočty z dat RChM 2011.

Poznámky:

Symbol + nebo - znaménkového schématu signalizuje, že empirická (naměřená) hodnota buňky se statisticky významně odchyľuje od očekávané četnosti za předpokladu nezávislosti znaků. Jedno znaménko udává odchylku při 95% významnosti, dvě při 99% a tři při 99,9% statistické významnosti.

Přibližně 3 % respondentů mají základní vzdělání. 14,1 % mužů a 12,6 % žen má vysokoškolské vzdělání.

ty respondentů důležitou diskriminující roli.¹⁹ Jak ukazují tabulka 6, tuto roli skutečně sehrává, navíc v očekávaném gardu.

U mužů platí, že podíl zaměřený na práci lineárně vzrůstá – jak jsme čekali – se zvyšujícím se vzděláním (u žen je tomu podobně pouze s tím rozdílem, že se neodlišují ženy se středním vzděláním bez maturity a s maturitou). U žen platí – jak jsme čekali –, že se zvyšujícím se vzděláním lineárně klesají podíly orientované na rodinu: 79 % u žen se základním vzděláním, ale jen 44 % u žen se vzděláním vysokoškolským (tyto podíly, jak ukazuje znaménkové schéma, jsou navíc statisticky významně odlišné od očekávaných četností). U mužů orientovaných na rodinu je lineární pokles narušen u vzděláním bez maturity a s maturitou, ale i zde jsou podíly u mužů se středoškolským vzděláním s maturitou a vysokoškolsky vzdělaných mužů statisticky signifikantně odlišné od náhody – viz příslušná znaménka znaménkového testu). Lineární nárůst podílu nacházíme u žen v typu adaptivním: se zvyšujícím se vzděláním roste podíl preferujících snahy skloubit práci a rodinu – od 16 % u žen se základním vzděláním po 35 % u vysokoškolsky vzdělaných žen.

19 Hakimová [2003: 256] zjistila, že v Británii se preference žen podle vzdělání odlišují pozoruhodně málo („remarkably little“), ve Španělsku naopak našla difference podstatné.

Tabulka 7. Rozložení preferencí životního stylu u žen v České republice podle vzdělání v roce 2005 (řádková procenta)

Ženy 20–40 (2005)	Zaměřené na práci/z aměstn.	Adaptivní	Zaměřené na rodinu
Základní	10	59	31
Vyuč.a SŠ bez mat.	11	71	18
Střední s maturitou	14	73	13
VŠ	26	59	15

Zdroj: Výzkumná data z roku 2005.

Velmi impozantní rozdíl mezi muži a ženami je v typu zaměřeném na rodinu: u žen se základním vzděláním to je 79 %, u mužů jen 48 %. A vysokoškolsky vzdělané ženy jsou mnohem více zaměřené na rodinu než stejně vzdělaní muži (44 : 27 %). Zdá se tedy, že v této generaci respondentů, která byla předmětem našeho zkoumání v jednotlivých vzdělanostních kategoriích, platí hodnotové vzorce „starého demografického režimu“, kdy ženy byly mnohem více než muži orientovány na rodinu. Zajímavé ale je, že na práci jsou obě pohlaví s vysokoškolským vzděláním zaměřené shodně (14–15 %), zde jsme očekávali vyšší podíl, především u mužů.

Jistý generační posun od rodiny k práci, který jsme zmínili výše, je zvláště patrný při srovnání údajů s naším předchozím výzkumem z roku 2005. Tehdy byla distribuce jednotlivých typů podle vzdělání následující (viz tabulku 7).

Ženy ve věku 20–40 let s VŠ vzděláním byly v roce 2005 častěji než starší ženy v roce 2011 (viz tabulku 6) zaměřené na práci a byly mnohem méně často orientované na rodinu. A celkově u mladších žen v roce 2005 převládá typ adaptivních, tedy takových, které se snaží skloubit požadavky práce a rodinného života.²⁰

Poté, co jsme uvedli základní deskripci nově utvořené typologie, je nyní nutné, jak praví metodologické poučky, tuto proměnnou validovat prostřednictvím její asociace k otázkám, které zachycují podobný fenomén, jsou však formulovány jiným způsobem. My jsme jako validizační kritéria zvolili baterii výroků, které zjišťovaly postoje respondentů k rolím mužů a žen ve dvou sférách života: v zaměstnání a v rodině. Pokud je naše typologie validní, měla by odpovědi třídit logicky nerozporným způsobem. Jak to ve skutečnosti je, ukazuje tabulka 8a (pro muže) a 8b (pro ženy).

²⁰ Hakimová předpokládá, že preference by se neměly odlišovat v závislosti na věku. Česká realita se od tohoto předpokladu odlišuje. Důvody mohou být dva: za prvé, bylo by s podivem, kdyby sociální změna, která je, obecně řečeno, výrazně nesena právě proměnou hodnot jednotlivých kohort a která v ČR probíhá od roku 1990, neměla v empirických datech svou odezvu v odlišných hodnotových strukturách starších a mladších kohort, které byly socializovány ve výrazně odlišných podmínkách. Za druhé, předpoklad Hakimové je mylný, neboť je příliš univerzalistický.

Tabulka 8a. Souhlasné odpovědi mužů s výroky zjišťujícími postoje k rolím mužů a žen v zaměstnání a v rodině podle jednotlivých typů pro muže (sloupcová procenta)

Výroky	Zaměření na práci	Adaptivní	Zaměření na rodinu	Nekonzistentní
a) Úkolem muže je vydělávat peníze, úkolem ženy je starat se o domácnost a rodinu	63 %	72 %	81 %	83 %
b) Zaměstnání je dnes pro muže tak náročné, že nemají čas věnovat se rodině	50 %	37 %	36 %	57 %
c) Chce-li mít dnes rodina děti, musejí se muži začít podílet na péči o děti mnohem více než dříve	46 %	61 %	54 %	49 %
d) Děti muže omezují v tom, že si nemůžou dělat, co chce, a jít, kam chce	55 %	36 %	47 %	60 %

Zdroj: Vlastní výpočty z dat RChM 2011.

Poznámka: Postoje k výroky byly měřeny na šestistupňové likertovské škále, pro prezentaci v tabulce byly odpovědi „rozhodně souhlasím“ a „středně souhlasím“ sloučeny.

Tabulka 8b. Souhlasné odpovědi žen s výroky zjišťujícími postoje k rolím mužů a žen v zaměstnání a v rodině podle jednotlivých typů pro muže (sloupcová procenta)

Výroky	Zaměřené na práci	Adaptivní	Zaměřené na rodinu	Nekonzistentní
a) Úkolem muže je vydělávat peníze, úkolem ženy je starat se o domácnost a rodinu	52 %	57 %	78 %	76 %
b) Zaměstnání je dnes pro muže tak náročné, že nemají čas věnovat se rodině	36 %	29 %	37 %	49 %
c) Chce-li mít dnes rodina děti, musejí se muži začít podílet na péči o děti mnohem více než dříve	73 %	64 %	60 %	63 %
d) Děti muže omezují v tom, že si nemůžou dělat, co chce, a jít, kam chce	52 %	54 %	70 %	72 %

Zdroj: Vlastní výpočty z dat RChM 2011.

Poznámka: Postoje k výroky byly měřeny na šestistupňové likertovské škále, pro prezentaci v tabulce byly odpovědi „rozhodně souhlasím“ a „středně souhlasím“ sloučeny.

V obou tabulkách jsou tučně zvýrazněny nejčastější odpovědi a vidíme, že význam výroků se kryje s obsahem jednotlivých typů. Tak například muži orientovaní na rodinu jsou velmi často zastánci tradičního rozdělení rolí – viz výrok a) v tabulce 8a. Muži orientovaní na práci volili – logicky – velmi často výrok b). S výrokem c) nejčastěji souhlasili muži adaptivní a s výrokem d) naopak muži orientovaní na práci. Tento vzorec odpovědi zdánlivě „narušuje“ typ mužů nekonsistentních, my se však domníváme, že to je v souladu s obsahovým významem tohoto typu: jsou prostě ve svých postojích neusazení a tedy názorově nekonsistentní.

Co se týče typologie žen (tabulka 8b), platí de facto totéž co u mužů, pouze s jedním rozdílem: s výrokem, že *Zaměstnání je dnes pro muže tak náročné, že nemají čas věnovat se rodině* (výrok b), souhlasil – nebereme-li v úvahu nekonsistentní typ – jen malý podíl žen. I to má svou logiku a svědčí to o tom, že české ženy jsou již obecně natolik genderově uvědomělé, že tento obsahově až machistický postoj prostě nezastávají. Z údajů v tabulce 8a–8b tak lze tvrdit, že v českém kontextu typologie osobních preferencí diferencuje tak, jak byla zamýšlena.²¹

Preferenční teorie a plodnost

Jedním z důvodů, proč Catherine Hakimová zkonstruovala svou preferenční typologii, byla naděje, že to bude proměnná, která bude relativně silným prediktorem plodnosti ženy. Jak jsme ukázali v našem dřívějším článku [viz Rabušic a Chromková Manea, 2007], na souboru respondentek ve věku 20–40 let jsme zjistili, že její typologie české ženy z hlediska plodnosti²² předpokládaným způsobem nerozlišovala. Její postup nám tehdy navíc neumožnil vytvořit typologie pro muže, takže na mužích nebylo možné tento předpoklad nijak ověřovat.

Naše nynější data (z roku 2011), jakož i propracovanější způsob vytvoření typologie nám umožňují se na tuto otázku podívat znovu. Výsledky jsou včleněny do tabulky 9.

Hypotetická (nebo též očekávaná) konečná plodnost (HKP) – součet údaje o počtu dětí, které již respondent/respondentka má, plus údaje o počtu dětí, které by ještě chtěl/a mít. Tento indikátor byl použit u žen ve věku do 40 let, neboť jejich reprodukce není ještě ukončena. Na tuto otázku měly ovšem možnost odpovědět i respondentky ve věku 41+, proto jsme počítali HKP také pro

21 S naší typologií jsme pracovali i analyticky. Pro lepší pochopení vlastností, které určují jednotlivé typy – a především typ orientovaný na práci a typ orientovaný na rodinu –, jsme na naše data aplikovali binární logistickou regresí. Jelikož výsledky těchto analýz byly již publikovány na jiném místě [viz Chromková Manea a Rabušic, 2013], v tomto textu je již neuvádíme.

22 Jelikož část našich respondentek byla ještě v reprodukčním věku, pracovali jsme tehdy jednak s konceptem konečné plodnosti, jednak s konceptem očekávané konečné plodnosti, což byl součet již existujících dětí ženy plus jejího dalšího, plánovaného počtu.

Tabulka 9. Indikátory plodnosti podle pohlaví, věkových skupin a typologie preferenční teorie v České republice – průměrné počty dětí

	Zaměření na práci	Adaptivní	Zaměření na rodinu	Nekonzistentní
Ženy 20–40 let - hypotetická konečná plodnost	1,44	1,89	2,01	1,38
Ženy 20–40 let - současný počet dětí	1,00	1,68	1,87	1,10
Ženy 41+ let - konečná plodnost	1,27	1,90	2,14	1,78
Ženy 41+ let - hypotetická konečná plodnost	1,37	1,91	2,15	1,80
Muži 40–55 - konečná plodnost	1,34	2,01	2,06	1,43
Muži 40–55 let - hypotetická konečná plodnost	1,51	2,08	2,09	1,52

Zdroj: Vlastní výpočty z dat RChM 2011.

Poznámky:

N=285 žen ve věku 20–40 let.

Hypotetická (nebo též očekávaná) konečná plodnost (HKP) – součet údaje o počtu dětí, které již respondent/respondentka má, plus údaje o počtu dětí, které by ještě chtěl/a mít. Tento indikátor byl použit u žen ve věku do 40 let, neboť jejich reprodukce není ještě ukončena. Na tuto otázku měly ovšem možnost odpovědět i respondentky ve věku 41+, proto jsme počítali HKP také pro ně. U mužů byl použit také, ale bez věkového omezení, neboť muži nemají svou reprodukci tak výrazně věkově omezenou.

Konečná plodnost – počet dětí, které respondent/respondentka má. Tento indikátor jsme použili v analýze pro muže i ženy ve věku nad 40 let.

Současný počet dětí je pro muže stejný jako konečný počet dětí.

ně. U mužů byl použit také, ale bez věkového omezení, neboť muži nemají svou reprodukci tak výrazně věkově omezenou.

Data v tabulce 9 poměrně jasně říkají, že námi konstruovaná typologie v českém prostředí na souboru ve věku 40–55 let funguje, silněji však u žen než u mužů. V každé kategorii žen (to jest v každém řádku tabulky) nalézáme de facto lineární vztah mezi typem a plodností (vyjma kategorie nekonzistentních): podle předpokladu jsou všechny ukazatele plodnosti nejnižší pro typ zaměřený na práci, následuje typ adaptivních a nejvyšší hodnoty plodnosti zaznamenáváme u typu žen orientovaných na rodinu. Typ nekonzistentních, jak napovídá název, je skutečně v tomto ukazateli značně variabilní a „nekonzistentní“, takže se vymyká jistě ordinalitě naší typologie. Nejvýraznější je asociace mezi typologií a plodností u konečné plodnosti žen (třetí řádek tabulky, ženy ve věku

41+ let): 1,27 dětí u typu žen zaměřených na práci, 1,90 dětí u adaptivních žen a 2,14 dětí u žen orientovaných na rodinu (pořadová asociace mezi typologií konečnou plodností při vynechání kategorie „nekonzistentních“ měřená koeficientem gama má hodnotu 0,34 a je statisticky významná – $p < 0,00$). V tomto smyslu tedy typologie funguje tak, jak bylo předpokládáno.

Také u mužů nacházíme rozdíly v přepokládaném lineárním směru (s měnící se orientací od práce k rodině se zvyšují hodnoty ukazatele plodnosti), avšak rozdíly mezi typem mužů adaptivních a mužů orientovaných na rodinu jsou minimální: oba typy se však značně odlišují v plodnosti od typu orientovaného na práci. Asociace (opět bez nekonzistentních) zde má hodnotu $\text{gama} = 0,23$ ($p < 0,00$).

Závěr

V tomto článku jsme ukázali, jakým způsobem jsme rozpracovali operacionalizaci preferenční teorie Catherine Hakimové a jaké přináší námi nově vytvořená typologie výsledky v českém prostředí. Zjistili jsme, že náš postup je v českém prostředí validní jak pro muže, tak pro ženy, a proto nabízíme, aby se stal součástí empirických studií, které se zabývají problematikou plodnosti a jejich faktorů v kontextu druhé demografické tranzice.

Co se týče samotného rozložení jednotlivých preferenčních typů, zjistili jsme, že v jednotlivých typech existují mezi muži a ženami, kteří jsou de facto na konci svého reprodukčního období, výrazné rozdíly. České ženy se se svými preferencemi radí spíše do kategorie zaměřených na rodinu, zatímco preference českých mužů nejsou jednoznačně zaměřené na práci, jak bychom předpokládali, ale spadají rovným dílem mezi adaptivní a orientované na rodinu. Pokud ale u mužů zavedeme hledisko nejvyššího dosaženého vzdělání, pak se tento vzorec promění: u mužů se základním vzděláním je jednoznačně typologicky preferována rodina, muži se vzděláním vysokoškolským jsou typologicky adaptivní, chtějí tedy sloučit požadavky na zaměstnání s požadavky na rodinu.

Tento výsledek se ovšem odlišuje od zjištění, který jsme učinili na datech z roku 2005, kdy jsme preferenční teorii Hakimové ověřovali v českém kontextu a kdy jsme tehdy přesně kopírovali její operacionalizaci. Tím jsme ale získali data pouze pro typologii žen (Hakimová nemá operacionalizaci pro muže). Nejčastějším preferovaným typem v roce 2005 byl typ *adaptivní* (71 % žen), následoval typ orientovaný na rodinu (16 %) a typ orientovaný na práci (13 %). V roce 2011 byly příslušné podíly následující: adaptivní 29 %, preferující rodinu 59 %, preferující práci a zaměstnání 6 % žen. Tento výrazný rozdíl ve výsledcích mezi dvěma výzkumy (v roce 2005 a v roce 2011) má jednoduché vysvětlení, které spočívá v charakteru našich reprezentativních výběrových souborů. V roce 2005 jsme pracovali se souborem žen ve věku 20 až 40 let [viz Rabušic a

Chromková Manea, 2007], tedy s respondentkami, které se narodily v období let 1965–1985. Výběrový soubor v roce 2011 byl tvořen respondenty, kteří se narodili v období 1956–1971, takže většina z nich byla již v post-reprodukčním věku. Ti byli socializováni a žili značnou část svého života v období komunismu, kdy byla silně zakořeněná ideologie rodiny, která mimo jiné zdůrazňovala, že mít a vychovávat děti je povinností vůči společnosti. Tomu také odpovídal charakter rodinné a sociální politiky, která byla zaměřena pro-natalitně. Tato kohorta si tak osvojila preference rodinného stylu života (proto v datech převládá typ preferující rodinu), zatímco mladší kohorta žen z výzkumu z roku 2005 si – jelikož vyrůstala již v prostředí formovaném paradigmatickým druhým demografickým přechodem – takovému jednoznačně pro-rodinné postoje nevytvořila, takže v datech převládá typ adaptivní, který klade důraz na skloubení práce a rodiny. V našich dvou výzkumech jsme tak jasně zaznamenali generační ideologický posun.

Jeden z předpokladů teorie Hakimové je, že preferenční typologie může předvídat reprodukční chování. Naším záměrem bylo rozšířit preferenční teorii také na muže a vytvořit srovnatelnou typologii pro obě pohlaví, abychom mohli sledovat, zdali se hodnotové preference, které jsou v pozadí této typologie, skutečně promítají do reprodukčního chování. Výsledky analýzy ukazují, že jednotlivé typy mužů a žen mají odlišnou intenzitu plodnosti a tato odlišnost je orientovaná předpokládaným směrem – muži i ženy orientovaní na rodinu mají nejvyšší úroveň plodnosti, naopak nejnižší plodnost mají respondenti orientovaní na práci bez ohledu na pohlaví. Nekonzistence v tomto vzorci jsme ovšem našli u typu „nekonzistentních“ žen mladšího věku²³, které měly plodnost vůbec nejnižší. Postojová nevyhraněnost a váhavost se zde transformuje také do váhavosti o plodnosti.

Náš výzkum, jehož výsledky jsme představili v tomto článku, ukazuje, že typologie mužů a žen z hlediska jejich orientace na práci, rodinu a zaměstnání vzešlá z preferenční teorie Hakimové by se mohla v našem způsobu operacionalizace stát užitečným explanačním nástrojem v dalších zkoumáních diferenční plodnosti. Věříme, že by proto mohla být dobrým empirickým nástrojem pro pochopení kontextu plodnosti. Pro formulaci případných doporučení směřovaných k rodinné politice by bylo vhodné, aby námi vytvořená operacionalizace preferenční teorie byla aplikována v novém výzkumu na souboru respondentů v reprodukčním věku.

23 Opakujeme, že způsob výběru jednotek do našeho souboru šel přes muže ve věku 40–55 let, partnerky některých mužů byly ovšem mladší 40 let.

BEATRICE CHROMKOVÁ MANEA, M.A., PH.D., působí v Ústavu populačních studií FSS MU jako odborná pracovníce. Zabývá se především tématy týkajícími se reprodukčního chování se zaměřením na muže a nízkou plodnost. K jejím dalším výzkumným zájmům patří oblast sociologie dětství a výzkum s dětmi. Výsledky její práce jsou publikovány v odborných článcích a knihách.

PROF. PHDR. LADISLAV RABUŠIC, CSc., je profesorem brněnské Katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity a také ředitelem Ústavu populačních studií FSS. Svůj badatelský zájem soustřeďuje především na problematiku populačních studií a na otázky hodnotových proměn. Je autorem desítek statí a řady kapitol v knihách publikovaných jak doma, tak i v zahraničí. Je českým zástupcem v Radě programových ředitelů konsorcia European Values Study.

Literatura

- Charles, N. and James, E. 2003. „Gender and work orientations in conditions of job insecurity“. *British Journal of Sociology* 54 (2): 239–257.
DOI: 10.1080/0007131032000080221.
- Coale, A. J. 1973. „The demographic transition“. Pp. 53–72 in: *International Population Conference, Liege*. Liege, Belgium: International Union for the Scientific Study of Population.
- Crompton, R. and Harris, E. 1998. „Explaining women’s employment patterns: orientation to work revisited“. *British Journal of Sociology* (49): 118–136.
DOI: 10.2307/591266.
- Hakim, C. 2000. *Work-lifestyle Choices in the 21st Century: Preference Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Hakim, C. 2003. „A New Approach to Explaining Fertility Patterns: Preference Theory“. *Population Development Review* (29): 349–374.
DOI: 10.1111/j.1728-4457.2003.00349.x.
- Hochschild, A. and Machung, A. 1989. *The second shift – Working parents and the revolution at home*. London: PIATKUS.
- Chromková Manea, B. – Rabušic, L. 2013. „Preference for family and work in the Czech Republic“. Pp. 15–46 in *Family, care and work in Europe: gender issues. Prima edizione*, ed. by Crespi, I. and Miller, T. Macerata: eum Edizioni Università di Macerata, 2013.
- Manea, B. E., Mrázová, M. a L. Rabušic. 2006. „Teorie založené na lidských preferencích jako možný příspěvek k vysvětlení současného reprodukčního chování. Pp. 57–79 in: *Rodina, zaměstnání a sociální politika*, 1. vydání. Brno: František Šalé – ALBERT.
- McRae, S. 2003. „Constraints and choices in mothers’ employment careers: a consideration of Hakim’s Preference Theory“. *British Journal of Sociology* 54 (3): 317–338.
DOI: 10.1111/j.1468-4446.2003.00317.x.
- Rabušic, L. a B. E. Chromková Manea. (2007). Preferenční teorie Hakimové v českém kontextu. *Demografie: Revue pro výzkum populačního vývoje*, 49(2), 77–86.